

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XXIV

Rédacteur

NIKOLA TASIĆ

Directeur de l'Institut des Etudes balkaniques

Secrétaire

ALEKSANDAR PALAVESTRA

Membres de la Rédaction

MILUTIN GARAŠANIN, RADOVAN SAMARDŽIĆ, MILKA IVIĆ,
CEDOMIR POPOV, NIKOLAJ TOLSTOJ (Moscou), ANTHONY EMIL
TACHIAOS (Thessalonique), DIMITRIJE ĐORĐEVIĆ (Santa Barbara —
Californie), ALEKSANDAR FOL (Sofia), DRAGOSLAV ANTONIJEVIĆ,
VESELIN ĐURETIĆ, MIODRAG STOJANOVIĆ

B E L G R A D E

1993

Зорица КОСТИЋ
Филозофски факултет
Београд

ПРЕОБРАЖАЈ ГРАДА У РАЗДОБЉУ V—VI СТОЛЕЋА

УЗ КРАТАК ОСВРТ НА ТЕРИТОРИЈУ БИВШЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ РЕПУБЛИКЕ МАКЕДОНИЈЕ

Апстракт. — У чланку се говори о променама које су у раздобљу од неколико векова постепено довеле до појава које ће, пратећи једна другу и проузрокујући нове, као коначан исход имати упадљиво осиромашење градског становништва, његову миграцију из малих и средњих градова у оне веће. Ова дезинтеграција градског бића у смислу његове рурализације биће праћена и све наглашенијом улогом градских бедема који се појављују као императив новог времена, због учесталих и све озбиљнијих варварских напада. То ће изазвати промену топографске слике нових насеља. И коначно, појављује се хришћанство, чији ће утицај бити пресудан у свим областима градског живота. Нске од ових појава аутор прати на касноантичким градовима бивше југословенске републике Македоније.

Обично при сваком тумачењу живота у прошлости, поготову у време антике, полазне тачке постају градови: све започиње и све се дешава у њима и око њих, јер они као природна, административна и културна средишта ширих или ужих простора стоје као окосница задовољавања свих потреба тадашњег човека. Период 5—6. века бележи извесне промене чији зачеци сежу у столеће-два раније. Те су промене, као уосталом и већина догађања у људској прошлости, започеле неприметно, нагомилавале се постепено, мењале затечено, не дајући могућност својим савременицима да их пажљиво прате, анализирају, схвате, па коначно предвиде и исход овог вишевековног процеса, чије ће се окончање одвијати и током 7. столећа. Шта се, заправо, догађало са градом у том дугом раздобљу?

Иако не представља првобитни начин живљења, нити основну форму насеља, град као да је у антици за одређено време по-

стао све то. Имао је своју територију, *χώρα πόλεως*, своју самоуправу, велики степен независности од државне администрације. Привредно-економске везе града и мањих насеља његове области биле су веома тесне и разгранате на обострану корист. Град као центар непољопривредних делатности, трговине и занатства, задовољавао је аграрне потребе са обрадивих површина своје шире околине, док су становници околних села трговином долазили до неопходне занатске робе произвођене у граду. Управа у полису била је поверена народној скупштини и курији — муниципалном сенату. Али с временом чланови курије — касноримски сталез куријала, тј. античка муниципална аристократија је сиромашила, њене компетенције и права су се смањивали и од владајућег, управног тела стара полисна организација, курија, постаје само извршни орган нове социјалне снаге у граду — епископа, цркве и угледних грађана, тј. крупних независних земљопоседника. Градска самоуправа се ограничава увођењем нових звања, куратора и дефензора.

Трговачко и занатско становништво постепено напушта мање, па и средње градове, и одлази у велике урбане центре, где је стална потреба за њиховом понудом непрекидно нарастала насупрот ситуацији у мањим градовима у којима су они постали сувишан, непотребан сталез. До овог обрта дошло је због таквог осиромашења куријала, тако да они који су некада били главни потрошачи, корисници трговачких и занатских услуга то више нису могли да буду. Најбогатији земљопоседници одлазили су у велике градове, који су им нудили све погодности, док су средњи земљопоседници одлазили на село и тамо на својим имањима организовали сву себи потребну производњу. У градовима су остајали они који нису имали куда да оду, смањених материјалних могућности, па и смањених потреба. Таква смањена потрошња изазвала је пад робне производње, а консеквентно томе и пад занатства и трговине. С друге стране осиромашење курије и муниципалне „касе“ неминовно је водило немогућности одржавања бројних видова муниципалног живота. Недостајала су средства за одржавање комуналних услуга — водовода, канализације, локалних путева, градских купатила, школа, административних зграда и сл. О изградњи нових објеката није могло бити говора у оваквим условима, а и рестаурација постојећих изискивала је велике издатке. Тако су мањи градови постепено губили свој урбани лик и овако оронули и напуштени, привредно уназађени почели су се претварати у села.¹ Овакав распад урбаног живота последица је у крајњој линији све присутнијег распадања већ превазиђених друштвено-економских односа. Робовски рад, иако заступљен у огромном проценту, више нити је био продуктиван, нити је као такав могао да обезбеди даље одржавање робовласничког система. Да је то тако постаје очигледно

¹ Г. Л. Курбатов, 1971, 51.

већ од средине 4. в. Пето и шесто столеће одражавају време интензивног пропадања и постепених промена, а потпуни слом наступио је у првој половини 7. века. Велике економске промене дешавају се управо у раздобљу 5—7. столећа. Око 7. в. усавршава се технологија гвозђа што омогућава појаву нових лаких пољопривредних алатки које, са своје стране, унапређују и олакшавају узгајање житарица. Преовлађујућа постаје сеоска економија и користећи углавном природне могућности и не уништавајући природну околину, она остаје у складу са природом.² Тако су промене економског и друштвеног система проузроковале и нестајање важне особености античког света — владавине града над селом. „Тек у позној антици село предњачи испред града као носилац нових друштвено-напредних снага.“³ То ће бити карактеристика наредне друштвено економске формације — феудализма.

Иако је сам унутрашњи развитак касноантичког полиса, још од владавине Константина, ишао у правцу пропадања и запуштања многих малих градова,⁴ не може се у оваквом контексту мимоићи ни значајна улога све чешћих, трајнијих, па тиме и опаснијих варварских упада на територију Царства. Али чињеница је да они нису били одлучујући у овој урбаној дезинтеграцији. Међутим овакве околности проузроковале су другу врсту промена, која се такође односила на мали антички полис: он се све више претварао у град-тврђаву. То претпање је отишло тако далеко да више ни савременицима појам полиса није био потпуно јасан. Појам града, нарочито у 6. веку, почео је да се мења, разводњава, проширује неким новим садржајима и да добија све више квантитативна, а губи квалитативна својства.⁵ Чак се и у списима из средине 6. века запажа извесна термилошка неопредељеност око појмова *πόλις* (град) — *κάστρον* (тврђава). Из увода у нов. XXVIII види се да ни сам Јустинијан није увек био начисто да ли једно насеље означити као полис или кастум.⁶ Али једно је сигурно: средином 6. века ова два појма се међусобно нису искључивала, негирала.

Ово нарастање „војне“ терминологије, како је то Курбатов нагласио,⁷ везано је за измену самог карактера града. То више није онај мали полис с почетка антике са својом скоро геометријском правилношћу пројектовања улица и инсула, лепом, технички квалитетно изведеном архитектуром, неопходним грађевинама које су давале урбани печат насељу. Његово обележје као

² О великом значају анализе пољопривредне производње за тумачење квалитативних промена у друштву cf. Joachim Henning, 1987; Klaus Randsborg, 1990, 122—127.

³ Ф. Папазоглу, 1957, 2.

⁴ Г. Л. Курбатов, 1971, 46.

⁵ D. Claude, 1969, 201.

⁶ Just. nov. XXVIII, Praef, 212.

⁷ Г. Л. Курбатов, 1971, 60—61.

средишта трговине, занатства и образовања остаје и даље, али је садржај свега тога доста измењен. Град сада постаје центар одбране свог региона и као такав добија сопствену фортификацију која њему и околном становништву обезбеђује једину могућу заштиту у ова немирна времена варварских лутања.

Таква улога града изазива промену и топографских услова његовог постојања: градови се повлаче у брда, где је могућност одбране неупоредиво већа. Структура фортификационих објеката, куле, смештај града и бројни други елементи потчињени су успешном дефанзивном иступању. Очигледно је да до оваквог премештања, „подизања“ градова није могло доћи у претходним временима, када је град био доста отворен и готово нераскидљив од своје аграрне територије. А сада овако „уздигнут“ над својом околином, затворен, заштићен од непријатељских напада плаћао је своју сигурност изолацијом. Задовољење свих својих потреба становници су морали тражити углавном у оквиру градских бедема. Оваква аутаркичност малих рановизантијских градова-тврђава у многаме је подсећала на живот будућих феудалних земљопоседника.

И најзад још једна велика измена у градском бићу, која је такође започела од Константинове владавине а врхунац достигла у 6. веку, јесте готово несхватљиво растући утицај нове религије. Хришћанство је својом црквеном организацијом запосело сва важнија места у градској управи и врло утицајна места у целом Царству, па су црквени представници по градовима — епископи, иступајући често у улози дефензора,⁸ приграбили сву власт у градској општини. Епископ као најотменији представник полиса уз сарадњу са градским првацима одлучује о свим областима муниципалног живота. Поставши веома богата, хришћанска црква је разгранала своју делатност и као таква била је у могућности да са власти потпуно потисне ослабљене муниципалне институције. Зар се запостављена и осиромашена курија у погледу личног финансирања и својих материјално-инвестиционих могућности могла поредити са вртоглаво нарастајућим богатством хришћанске цркве?

Црква је продрла у све сфере привреде, у област васпитања и образовања.⁹ Изградњу, оправке, одржавање, функционисање свих објеката у граду обезбеђивала је црква. Зато је и број културних објеката нове религије немерљиво растао.

Неки истраживачи, истичући уништење курије, као превазиђеног и запарложеног облика градске управе, за веома позитиван

⁸ Дужност дефензора уведена је у другој половини 4. века са задатком да штити град од изнуђивања царских чиновника. Међутим, с временом они се од заштитника претварају у главне властодршце града, cf. А. Д. Удаљцов, Ј. А. Космински, О. Л. Вајнштајн, 1969, 9. Закон који 409. г. доносе Хонорије и Теодосије јасно указује да ће дефензори бити постављени одлуком епископа, свештенства, хонората (великодостојника), посесора (средњих земљопоседника) и куриала, cf. Cod. Just. I, 55, 8, 161.

⁹ Г. Л. Курбатов, 1971, 185—186.

потез, сматрају да је ово ново, црквено уређење дало граду здравији и снажнији живот, па у складу с тим истичу 6. век као врхунац источноримског градског бића.¹⁰ При том се позивају на археолошки потврђену изградњу бројних раскошних црквених грађевина по многим градовима Источног Царства, сматрајући да тако разграната грађевинска делатност не би била могућа у условима осиромашења и нестајања полиса. Таква схватања само потврђују већ раније наведено мишљење колико се појам града у времену 5—6. века радикално изменио, тако да је и међу истраживачима изазвао поремећај критеријума примењених на појам града. Да ли се као доказ економског и друштвеног просперитета града може позивати само на богату и маштовиту црквену архитектуру, раскошне интеријере украшене мозаицима, штукатуром, рељефима? А шта се у исто то време одиграло на пољу профаног грађевинарства? Које се необичности и новине запажају при археолошким истраживањима касноримских градова, и да ли оне представљају, у односу на претходну епоху, успон или пад? А са друге стране, архитектура је само једно у низу обележја урбаног живљења, па се искључиво на основу ње не може ни судити о одумирању, односно оживљавању полиса.

Мада конкретни примери говоре о нестајању неких малих полиса, град, генерално посматрано, не одумире потпуно. Он се преображава и у том модификованом облику улази у епоху раног феудализма.¹¹ Тако се процес, који је постао видљив од половине 4., а трајао до половине 7. века, укратко може описати као процес дезинтеграције, аграризације, тј. рурализације, милитаризације (фортификације) и хришћанизације касноантичког полиса.¹² Ово последње обележје губи своју вредност увођењем тематског уређења од стране Ираклија (610—41), чиме је даљи успон епископске власти у граду био потпуно прекинут.¹³

Пети и шести век и сви догађаји и промене ношене и изазване њима захтевали су од сваког новог византијског владара да велики део својих личних и општих способности и могућности усредреди на јачање одбрамбене моћи Царства. Бескрајне линије његових граница постајале су све несигурније, варварски упади све безобзирнији. Па и у време када су воде Средоземља запљускивале само византијске обале, опасност је била ту, присутна и јака, јер је велика територија Царства била угро-

¹⁰ Op. cit., 196; D. Claude, 1969, 228: »Es kann Zweifel daran bestehen, das 6. Jh. eine Blütezeit des oströmischen Städtwesens war«.

¹¹ По мишљењу Курбатова, 1971, 5, 8—9 век представља време снажне дезурбанизације у Византији; исти аутор на стр. 75 каже: „... постепено оживљавање градског живота Византије почиње крајем 8., почетком 9. века. У прво време градитељство у њима носило је преовлађујуће војни карактер.“

¹² D. Claude, 1969, 229; о овим збивањима у Илирику В. Половић, 1982, 545—566.

¹³ D. Claude, 1969, 157.

жена „на свакој стопи“. Балканско полуострво је било једна од „горућих“ зона.

Сагледавши то, цар Теодосије II (408—450) је почетком 5. века покушао да санира последице претходног столећа (готска пустошења крајем 4. века) и започео је обнову и јачање свих пострадалих тврђава дуж дунавског лимеса и у унутрашњости. Године 408. у Цариграду је заједно са императором Хоноријем издао закон, упућен управитељу префектуре Илирик, а поводом великих визиготских рушења, нарочито у раздобљу 395—397. године: овим законом се целокупно становништво, без обзира на привилегије и на своју имовинску моћ, али у складу са њом, приморавало да учествује у изградњи градских бедема и у снабдевању храном македонских и грчких области које су овим пустошењима највише страдале.¹⁴

413-те године подигао је око Константинопоља бедеме који ће постати и остати узор многим провинцијским градовима у организовању, изградњи, јачању сопствене одбране.

Друга етапа на пољу фортификације започиње у време владавине Анастасија (491—518) крајем 5. и почетком 6. века. Његов најпознатији подухват у тој области је изградња дугог зида, који се на око 65 km испречио пред престоницом спајајући обале Црног и Мраморног мора.

Последња етапа у којој се, сигурно не случајно, врхунац византијског војног градитељства подударио са највећим територијалним опсегом Царства, одвијала се у годинама Јустинијанове владавине (527—565). Покретач ових обимних и успешних грађевинских подухвата била је царева тежња да држави обезбеди војну сигурност. Тако је започео процес изградње и формирања рановизантијског заштитног система, чији је носилац и окосница постао добро утврђен град. Томе су водиле и неке друге друштвено-историјске околности.¹⁵

Велики градови у прошлости настајали су обично у плодним и лако приступачним долинама, чије су погодности и омогућавале њихов економски, политички и културни просперитет. Уколико су успели да преживе збивања 3—4 века и да у наредно столеће уђу са бар делимично сачуваним својим некадашњим урбаним обележјима, започињао је процес њиховог уклапања и прилагођавања новим војно-административним захтевима; њихов, сада непогодан положај поправља се изградњом солидних градских бедема, или обновом и јачањем већ постојећих. То показује да се одбрамбени бедеми не јављају као нов елемент у градској топографији,¹⁶ али је њихово значење до те мере увећано да постаје пресудно за само схватање појма града.

¹⁴ Cod. Theod. XI. 17, 4, 605.

¹⁵ О томе у претходном поглављу.

¹⁶ D. Claude, 1969, 39, 102.

У ово доба град је морао да пружи уточиште и сигурност и свом и околном становништву, а без јаких бедема то је било немогуће. То би, даље, значило да нема никакав војно-административни значај и као таквог становници би га напуштали, а без људи он би губио и последње обележје града.

Према томе — град, могло је да значи само једно — утврђени град. Ово обележје односи се углавном на 6. век, али су и раније, што је уочљиво у многим документима, као најпогодније обележје града коришћени бедеми.¹⁷

На територији данашње Републике Македоније није било оних заиста великих полиса које су баш овакви услови довели да услед огромног прилива околног становништва проширују своје бедеме,¹⁸ тј. територију обухваћену њима, и да постају значајни и војни, и стратешки, и економски центри. Наши стари градови, Хераклеја, Стоби и тд. нису имали тако моћне бедеме да би становници у њима без страха ишчекивали непријатељске хорде изузев, можда, града Лихнида. Њихове зидине јесу обнављане, можда последњи пут после Атилиних продора, али у одсуству већег броја војника нису пружале праву сигурност. Међутим, становништво се ипак примичало њима и зато су настајала незаштита мања подграђа — ЈЗ у Стобима, западно у Хераклеји, јер безбеднијих места у тим долинама није било.

Ове наше градове не можемо уврстити у категорију малих и средњих полиса (мада су по величини то били), који су свој ранији економски и политички значај изгубили, а у очима својих савременика и даље остали градови, јер су, трансформишући свој карактер у правцу војно-одбрамбене функције, постали градови-тврђаве. Број таквих градова у Источном Царству је био велики. Истина је да су ови наши градови много изгубили од својих некадашњих карактеристика, да су постајали црквени центри, што је такође обележје те групе малих и средњих полиса, али никада нису били моћне, неосвојиве тврђаве, јер за то нису имали ни положај, ни модерну фортификацију, ни велику војну посаду.¹⁹

¹⁷ Оп. cit., 200 аутор помиње да су градови у инсигнијама виших службеника касне антике представљани градским бедемима. Такав је случај на пр. и на Појтингеровој табли.

¹⁸ Такви су на пр. били Атина, Истрос, Јерусалим, cf. D. Claude, 1969, стр. 41.

¹⁹ Маријан Слабе, 1987—1988, 195—201, користећи резултате археолошких истраживања у Словенији, издвојио је четири основна типа насеља која су на тој територији, а подела је, чини се, прихватљива и много шире, егзистирала у периоду 5—6 века: 1. ранија урбана насеља настала у долинама, близу саобраћајница (ова насеља пропадају) 2. нова насеља која се подижу на уздигнутим местима 3. појединачни, индивидуални насеобински објекти (*villae rusticae*, поштанске постаје) 4. утврђења војничког карактера.

Друкчији је случај, међутим, био са мањим насељима,²⁰ можда и некадашњим војним логорима, који су се пре овог доба, у 3. или 4. веку подизали на донекле заштићеним, мањим узвишењима, у речним окукама, по страни од прометних путева. Освајање оваквих места било је заиста веома тешко.²¹

Таква насеља могла су се, и јесу, претварати у градове-тврђаве. Зидине некадашњег римског каструма су се обнављале, он се претварао у акропољу — горњи град, где се смештао црквени и управно, тј. војно-административни апарат. Под његовом заштитом на нижој тераси настајао је доњи град, заштићен моћним бедемима.²²

Некада су бедеми били удвајани, обично на местима потенцијалних непријатељских продора: унутрашњи бедем (μέγα τεῖχος) грађен је солидније, од већих комада ломљеног камена са доста кречног малтера, са јаким кулама, утврђеним портама и обично је дебли и виши од спољашњег бедема, предзида ἔξωτεῖχος тј. протείχισμα).

У градњи овог другог често није коришћен малтер, а пошто се налазио под заштитом унутрашњег бедема, изостале су и куле (не увек!). Простор између ова два бедема био је намењен маневрисању и означен је као περίβολος. Да би се одбрамбена моћ овакве тврђаве повећала дешавало се да најугроженија страна буде заштићена и прокопавањем рова, који је, уколико су то услови дозвољавали, био испуњен водом.

На нашој територији досад није констатован ниједан пример прокопавања рова дуж свих зидова утврђења. Овакав троделни одбрамбени систем примењен је први пут почетком 5. века при градњи Теодосијевих бедема око Константинопоља, тако да појави наших утврђења са сличном заштитом ово представља *terminus post quem*. При вођењу фронталних напада овакав систем био је скоро неосвојив. Непријатељ је не ретко испред рова

²⁰ За овај одељак коришћени су углавном подаци из књиге И. Микулчића, *Старо Скопје со околните тврдини*, Скопје, 1982, у којој је он систематизовао резултате својих дугогодишњих теренских искустава обогаћене великим познавањем литературе из ове области.

²¹ Надморска висина оваквих македонских насеља обично је износила око 500 м: Маркови Кули, највиша кота 568 м; Горно Нерези 510—530 м, Давина-Чучер 532 м, док највиша кота, тј. акропола лежи 230 м изнад реке, што није уобичајена висина за насеље; Говрлево 620 м; Калата у окуци реке 526 м; Таор 300 м; Зелениково, готово скривено од вардарског пута, 300—320 м; рефугијум на Деволу 441 м, али било је и оних који су уздизали и много више, на пр. Секуличко Градиште на 1000 м, Јустинијановска тврђава на Грбовечкој Кули на 1170 м, утврђење на брду Кале, Ореово чак на 1480 м (у близини Хераклеје); сви подаци по И. Микулчићу.

²² Ширина бедема македонских градова—тврђава креће се у просеку до 2 м, зависно од изложености непријатељским нападима. Ширина градских бедема на Марковим Кулама износи до 2 м, негде до 2,5 м; на Давини 1,75—2,05 м, на неким деловима 1,10—1,20 м, а код северне порте средњег града чак 3,50—4,00 м; на Таору 2,35—2,45 м, на Г. Нерезима 1,70 м; на Говрлеву 1,80 м; на Зеленикову 1,80—1,90 м; на локалитету Кале—Стрежево 2 м; подаци углавном по И. Микулчићу.

наилазио на ниске, али веома чврсте земљано-камене насипе настале при ископавању рова. Овакав бедем констатован је на пр. испред СИ зида у Баргали.

На тај начин се умножавао број препрека које је требало савладати пре освајања града-тврђаве. Међутим врло ретко се, бар у нашим условима, налази на истовремено присутне све елементе овог система утврђивања.²³ Обично се комбинују неки од њих.²⁴

Ван ограђеног градског простора настајала су подграђа која су за собом оставила трагове сиромашног околног становништва, које није могло да нађе заштиту у ограниченом, можда и пренасељеном урбаном делу. Подграђа су могла да буду густо насељена (зависно од насељености саме области и броја таквих утврђења у њој), уз саме бедеме и тада се дешавало да и она добију заштиту у виду властитог зида, сличног протеихизми. Овакви зидови немају улогу протеихизме у оном потпуном смислу, јер су превише удаљени од главног бедема, али им је начин градње, обично без употребе малтера, био сличан неким спољашњим бедемима. Раштркана подграђа најчешће су остајала без заштите.²⁵

²³ На локалитету Црквиште испред ЈЗ главног бедема подигнут је предзид без употребе малтера, а један његов део био је заштићен и прокопаном ровом, док је испред СИ зида била подигнута полукружна тераса са функцијом предзида.

²⁴ На пр. на лок. Градиште, Таор испред чеоног бастиона на ЈИ прокопан је ров а од избачене земље измешане са комадима камења створен је насип који је штитио и велики део источног бедема овог утврђења. На северној и СИ страни истог утврђења главни бедем је штићен предзидом, односно подзиданом горњом терасом која је такође играла улогу протеихизме. Сличан је случај и на лок. Градиште, Говрлево, где се око централног дела насеља удваја бедем, изузев ЈЗ линије, док је најугроженија ЈИ страна заштићена троструким бедемом — протеихизмом, спољашњим бедемом ЈИ терасе који штити базилику и цистерну, и бедемом првобитно насељеног средишњег градског подручја. На лок. Давина—Чучер акропола је са југа штићена предзидом јужног подграђа, доњи град је на западној, северној и делу источне стране штићен двоструким бедемом, северно подграђе је имало свој одбрамбени зид, а изгледа да је испред северног дела заштитног бедема источног подграђа постојао и ров. Насеље на брду Калата је између северног чеоног зида и предзида имало одбрамбени ров. Уобичајено је да се ров налази испред протеихизме, али ово је доказ да су варијације увек могуће. На лок. Бадер испред северног одбрамбеног зида канабе прокопан је широк ров, Локалитет Маркови Кули, Водно није био заштићен ровом, али је могуће да је његова средња тераса са севера и југа била делимично заштићена предзидом.

²⁵ Такво отворено подграђе пружало се источно од доње терасе непознатог града на лок. Маркови Кули, низ северне и СИ падине Говрлевског Градишта. Западно од стрежевске тврђаве на површини од око 2 ха простирало се незаштићено подграђе са остацима сиромашне архитектуре у камену и блату. Т.. Јанакievски, 1983, 101, обележава га као сектор насеља, за разлику од сектора тврђаве, чије су контуре обухватале простор површине од око 2,5 ха. Велико подграђе у ЈИ подножју кастела на Калати било је заштићено окуком Брегалничке реке. Подграђа непознатог града на Давини — северно, источно и јужно — имала су своје одбрамбене зидове. И. Микулчић, 1982, 107 каже да је јужно подграђе било не-

Далеко од града, преко подграђа и још даље, почињала су гробља. Ницала су обично на благим падинама или око подножја брда на чијим се висинама одвијао живот у оквиру бедема.²⁶ Број некропола као и њихова величина зависили су (мада то ископавања не потврђују увек!) од величине самог насеља, дужине његовог трајања, односно од дужине употребе некрополе.

Тако је у 5. односно 6. веку читав живот био концентрисан на једном месту: гробље, село, град, црква, војска, администрација. И сваки је овакав град могао да живи „од себе и за себе“ — зачетак средњовековне аутаркичности.

Облик ових малих градова-тврђава ни у једном погледу није одражавао класичне форме раноримских кастела. Свака правилност у том смислу била је напуштена; облик је настајао од случаја до случаја користећи и усклађујући се увек према најповољнијим могућностима које је дати терен пружао. То је остваривано уз помоћ великог знања, искуства и стваралачке слободе тадашњих неимара и грађевинара. Они су користили искуства и резултате својих претходника и обогаћујући их новим изумима допринесли су даљем напретку у овој области.

Непознати византијски писац 6. века, за кога се претпоставља да је био војни стручњак, посветио је своје дело војној тактици и војним справама. При томе се осврнуо врло озбиљно на основне принципе изградње и утврђивања градова у касној антици. Услови које он посебно истиче су: 1. карактер места, положај (повољни услови за одбрану, узвишење стрмих страна, место заштићено рекама и сл.), 2. околина која располаже пијаћом водом, 3. довољним количинама камена и дрвене грађе и 4. добрим могућностима за земљорадњу, тј. да је плодна.²⁷ Било је то вековно искуство људи овог подручја сажето у делу непознатог аутора.

Тако је започела изградња нових утврђења. Она су у потпуности могла да следе захтеве савремене фортификације: биграна су доминантна места,²⁸ а затим је читав процес улазио у

утврђено, али на плану града (сл. 62) и у тексту (стр. 115) помиње уски ограђени простор јужно од акрополе, који је пред крај живота на овом месту служио као мало гробље. Вероватно да је јужно подграђе захватало већи простор од поменутог.

²⁶ Ови касноантички гробови констатовани су око С, СЗ, З, ЈЗ подножја Таорског Градишта, у источном подножју Говрлевског Градишта, северним падинама Градишта Горно Нерези, ЈЗ од кастела Црквиште—Зелениково, јужно од бадерског кастела, северно од чела акрополе на Калати, северно и јужно од великог града на Давини, на падини СЗ од стрежевске тврђаве.

²⁷ Према В. Велков, 1959, 177.

²⁸ Тако је на пр. мање утврђење на стени Баба код Прилепа контролисало сва кретања преко Плетварског и Дервенског превоја, cf. К. Кепески, 1977, 182—183; Ј. Ковачевић, 1985, 119—121, помишља на идентификацију овог утврђења са Прокопијевим Βάβας; секулничко Градиште на стеновитом врху од 1000 м бранило је околне руднике, топионицу оловне руде у месту Жгури и околна насеља, cf. А. Керамитчиев, 1974, 179.

фазу детаљног планирања. Основни елементи утврђивања били су познати, али су могућности њиховог комбиновања биле бројне. Тражио се најбољи начин за реализацију и дужност војног архитекте била је да га изнађе. Изградња је према одабраном плану започињала из основе и завршавала се у „једном даху“. Разумљиво је што су овакве тврђаве биле најбитнија карика у византијској одбрани. Величина им је била различита, али су преовладала мала утврђења,²⁹ између осталог и што им је изградња била бржа и јефтинија.

И. Микулчић помиње у скопској котлини три кастела која представљају очигледан пример нове одбрамбене концепције Јустинијановог доба: Маркови Кули (Водно), Градиште (Таор), Црквиште (Зелениково). Њихове основе није стварао живот, већ унапред одређен план. И мада се по обухваћеној површини разликују — изломљене линије њихових бедема (најизраженије код утврђења на Зеленикову), зидови који се под веома оштрим углом сустичу у чеоном делу кастела на страни најдоступнијој нападима, велики број кула дуж бедема, које осим традиционалних четвороугаоних основа показују и друге облике, кружне, у облику слова „U“, троугаоне, петоугаоне, вишеугаоне, углавном једна главна градска капија и то изграђена на месту које највише одговара одбрани — све ово их, као битне елементе врхунског познавања технике утврђивања, сврстава у исту категорију утврђења. Већ у другој половини 6. века ова знања постају прошлост. Нико није више довољно богат и моћан, па ни држава, да финансира такву изградњу.

Примена нових елемената у фортификацији била је изазвана наглим развојем и усавршавањем техничких могућности опсадних справа. Значај неких од њих, нарочито изломљених линија одбране, наглашавао је још Филон, Витрувије,³⁰ али се тек у време 5—6. века испољила њихова потпуна предност над класичним правоуганим облицима. Петраболи нису могли тако разорно да делују на угласте ивице троугаоних, петоугаоних односно полигоналних кула. Фронтални напади нису давали очекиване резултате, а бочно надирање машина угрожавало је нападача излажући их смртоносној ватри са зидина утврђења.³¹

²⁹ Црквиште, Зелениково имало је површину 0,45 ха; Градиште, Горно Нерези 0,6 ха; површина таорског Градишта у бедемима износила је 0,8 ха, а са терасама 2,2 ха; кастел Дрма—Бадер имао је укупну површину 3,5 ха, од тога 1,4 ха у бедемима; зидине говрлевског Градишта затварале су 1,5 ха површине; утврђење на Калати у зидинама је имало 2,5 ха, док је укупна површина насеља износила 5,5 ха. Исту површину од 2,5 ха захватили су и бедеми стрежевске тврђаве, док се са насељем, тј. подграђем та површина увећавала до око 4,5 ха. Секуличко Градиште имало је омеђено нешто изнад 3 ха, док Давина, која је можда и пре 4. века била релативно веће насеље, има 8,4 ха заштитених бедемима.

³⁰ Vitruvije (превео М. Лопач), 1952, 24—25.

³¹ Д. Овчаров, 1982, 46.

Још један елеменат који је доприносио њиховој јачини и издржљивости била је њихова масивност: не само што су биле доста високе, 12—14 m, већ су, за разлику од античких кула, у доњем делу биле без просторија, зидане техником емплектона — камен убачен у свеже гашени креч, који целокупну масу врло брзо „цементира“. То је најизразитије код чеоних кула — бастиона. Зидови тврђаве на Зеленикову образовали су чеони бастион под углом од 60°, док су остале куле, чији је број знатно увећан у односу на ранија офанзивна утврђења, имале класичне правоугаоне контуре. Велики кружни, односно полигонални бастион штитио је чело таорског утврђења, чији је угао од 45° превише оштро „цепао“ простор и на тај начин постајао осетљив на ударце камених ђулади.

Готово идентична ситуација понавља се на Марковим Кулама. Пре средине 6. века чеони зидови утврђења сустицали су се под углом од 45°, образујући на том месту првобитно троугаони бастион у техници емплектона. Аваро-словенски напади из последњих деценија истог столећа изазвали су рушење овог дела утврђења, јер су вероватно најжешћи удари долазили из тог правца, па се непосредно после борби приступило изградњи сигурнијег, погоднијег полигоналног бастиона. Он је обухватио рањиви врх претходне троугаоне куле (као на Таору) стварајући тако и погоднију основу за изградњу горњих просторија. Зидине овог града биле су буквално „начичкане“ троугаоним и петоугаоним кулама. На јужном бедуму уз чело акрополе налазила се кула у облику слова „U“. Такви облици почињу да се граде од краја 3. века, али у 5—6. веку добијају нека друкчија својства.³² Источну порту на Дебрешту фланкирале су две петоугаоне куле. Изломљене линије бедема које настају из истих разлога као и полигоналне куле констатоване су, сем код ова три утврђења, и на зидинама града на Давини: северни угао спољашњег бедема доњег града, заштитни бедем источног подграђа у источном делу, као и на чеоном зиду акрополе на Калати.

Читаво Јустинијаново градитељство било је усмерено и подређено војним циљевима, не грађанским. И када је неки кастел добијао водовод, изграђивао цистерну, резервоар,³³ намера му није била удобнији, здравији живот његових становника, већ она издржљивост у данима опсаде.

³² Оп. cit., 45—46.

³³ Остаци керамичких тубулуса, којима је вода довођена до кастела, констатовани су ЈИ од чела таорске акрополе, затим јужно од Градишта, Горно Нерези, а претпоставља се да је антички водовод бадерског кастела прекинут у северном одбрамбеном рову овог утврђења. На акрополи града Марково Крувче, Водно изграђене су две велике цистерне, а по свему судећи једна се налазила и уз источни зид средње терасе утврђења. У Говрлеву ЈИ плато је сем базилике имао и мању цистерну. На стеновитом и безводном врху секуличког Градишта резервоар за воду је био усечен у самој стени; подаци по И. Микулчићу.

У овим мањим градовима-тврђавама многи објекти војног или државног значаја, у ту групу могу се убројати црквене грађевине, подизани су на рачун разградње постојећих, али сада занемарених грађевина. Зато се поставља питање да ли је Јустинијаново градитељство мали полис водило у правцу обнове или пропасти? Трансформисало га је... у тврђаву.³⁴ И тај процес је, чак и у својој завршној фази изазивао неодређеност: да ли је једно насеље град или тврђава, да ли га означити као полис или каструм? У царско доба кастели нису имали правно самосталан статус, али се постепено ситуација мења. Опасност од варвара расте а са њом и значај утврђења. Однос државе према цркви такође се мења. Многи кастели постају епископска седишта, често добијају и градско право. После тога их мало шта разликује од града: имају бедеме, своју територију (као раније градови, а каструми је добијају, вероватно, као седишта одбране одређене територије), имају свој епископијум, велики број становника, како војног тако и цивилног. Све то је морало довести и до сличне унутрашње организације каструма и полиса. У административном погледу њихов положај се готово изједначаје.

Треба прихватити чињеницу да је у таквим градовима-тврђавама најзаштитањенији био простор акрополе, која је не само територијално већ и административно, па и економски била издвојена од осталог дела града, способна да у сваком тренутку настави самосталан живот.³⁵ Г. Л. Курбатов зато помишља да нема потпуног, већ делимичног преклапања термина полис — каструм, јер се полис односи на цело насеље, а каструм, тј. фрурион само на акрополу (цитаделу).³⁶ Дакле, један појам укључује други, али не и обрнуто.

Градитељски замах у Византији 5—6. века подједнако се, ако не и више, испољио и у сакралној архитектури.³⁷ Довољно је сетити се свих базилика подигнутих по знаним и незнатим македонским полисима, њиховој околини, у рушевинама тврђава препознати њихове остатке, потражити их и тамо где других грађевина нема, па да нам ова тврдња зазвучи сасвим истинито.

Цркве по утврђењима углавном заузимају доминантна места, најчешће у оквиру саме цитаделе, као што је случај у Зеленикову, где је постојала тробродна базилика полукружне апсиде, изнад чијег је средњег брода у каснијем периоду, пуни средњи век, подигнута једнобродна црква са правоуглом, тространом апсидом.³⁸ Цркве су биле подизане и непосредно уз акрополу, као што је случај у Говрлеву, где остаци базилике са

³⁴ Г. Л. Курбатов, 1971, 60.

³⁵ Обично је ту, на акропољу, била смештена и цистерна или је водовод у град улазио са те стране, cf. supra, nap. 33.

³⁶ Прокопије говори о фрурија, не употребљавајући реч *кастрон*, cf. *Περὶ κτισμάτων*, VI, 5, 15, 181; VI, 6, 18, 183.

³⁷ Поређење се прави у односу на војно градитељство.

³⁸ И. Микулчић, 1982, 90.

полукружном апсидом и израженом подужном диспозицијом леже под акрополом на нижој, ЈИ тераси. Уколико је насеље било веће у његовим рушевинама могли су се крити остаци не само једне цркве. На пример утврђење на Давини имало је на највишем месту акрополе, тј. горњег града подигнуту базилику са дубоком полукружном апсидом, чија се оријентација ка СИ уклапала у оријентацију већине грађевина на акропољу. Ситуација са базиликом на узвишеном делу доњег града била је нешто друкчија: ова базилика била је сличне диспозиције, али је својом оријентацијом З-И реметила вероватно раније испостављени урбанистички склад у том делу утврђења. У касној фази су изгледа обе цркве сведене на централни брод и у оквиру њега реконструисане. Често су и подграђа имала овоје светиње. Остаци мозаичног пода на сектору насеља стрежевског Калета могли су припадати некој црквеној грађевини. У ЈИ углу подграђа на Калати на потесу Керамидница постоје рушевине мале једнобродне цркве која се на истоку завршавала дубоком полукружном апсидом. Кривину апсиде са унутрашње стране пратио је синтронос са епископским троном у центру и мензом алтарис испред.

Западно од ушћа Каменичке реке у Бегалницу на усамљеној тераси, потес Бегов Даб, стоје рушевине веће тробродне базилике. Њене карактеристике су увучена апсида, испусти у источном делу попут попречног брода (трансепта), скраћена диспозиција блиска квадрату. Синтронос са епископским седиштем, менза алтарис, олтарна преграда (септум), паралетне плоче између бродова — све је то остало међу рушевинама. Насеље на Калати имало је још једну цркву, на самој цитадели.³⁹

Судећи по аналогијама цркве ових градова-тврђава подигане су крајем 5, тј. почетком 6. века.

Велики број кровних тегула обеју цркава откопаних код Македонске Каменице био је обележен словом А. Ово, као и околност да је утврђење на Калати подигнуто у долини Брегалнице, у чијој области Хијерокле наводи неколико градова Македоније Секунде, пружају основ за претпоставку, коју је изнео И. Микулчић, да овде треба тражити остатке античке Армоније.⁴⁰

Још један податак веома значајан, јер може да послужи за изучавање путева и начина одржавања континуитета градског бића кроз векове, јесте однос рановизантијски — словенски град, у коме је иначе евидентан прекид од три-четири столећа.⁴¹

³⁹ И. Микулчић, 1977, 181—191.

⁴⁰ *Op. cit.*, 190. На истом месту аутор не искључује ни могућност идентификовања овог градића са *Tranuparom*, станицом на *Tabuli Pojtin-geriani*, али у новије време, изгледа, одустаје од тога.

⁴¹ Занимљив је податак који наводи К. Randsborg, 1990, 125 1, да је од насеља која постоје у периоду ране Византије (400—700 г.) једна четвртина настала у римском периоду, а у рано средњовековном периоду

Истраживања су показала да је у 10. веку акропола поменутог рановизантијског града у Македонској Каменици поново опасана бедемима и да је започела живот као словенски град Луковица.⁴² Слична ситуација поновљена је на локалитету Маркови Кули, Водно. Акропола овог безименог града обновљена је у 11. веку и у повељи краља Милутина из 1300. г. помиње се као град Чрнче.⁴³ Живот без већих прекида, како се бар за сада мисли, одвијао се и на локалитету Градиште код села Дебреште, СИ од Прилепа, у великом распону од млађег неолита (око 3000. г.с.е.) преко енеолита, бронзаног доба, халштата, хеленизма, римског, рановизантијског до средњовековног времена. Последњи досад констатовани остаци указују на 12—13 столеће. Плато на ком су започела ова истраживања захвата површину од око 3 ha. Изгледа да најстарије римско утврђење на овом месту настаје око средине 3. в. н. е. До сада су констатовани хоризонти 4—5. века, затим слој 6. века. Оријентационо датовање у 7—8. в. добила је једна словенска кућа типа полуземнице. Некропола констатована ван утврђења припада 8. и 9. столећу, а словенска некропола која настаје око ранохришћанске базилике 6. века и чији укопи негирају поједине њене делове, припада 10—11, можда и првој половини 12. века. Затим хронолошки следе остаци цркве из 12—13. в. и део њене некрополе.⁴⁴

Живот се увек обнавља на оним местима која га захтевају, али и многоструко нуде. Тако је и на брежуљку у ЈЗ делу града Виноце започео још у праисторији, а онда се са већим или мањим прекидима обнављао у наредним епохама.⁴⁵ Потврђен је и у турско доба. Не зна се када су подигнути бедеми који се пружају око заравњеног платоа на врху брежуљка површине око 2,5 ha и спуштају у његово источно подножје. Вероватно да је до обзиривања дошло у касној антици, али се то за сада не може тврдити. Доминантно место на платоу заузимала је црквица у чијим се темељима назире остаци неке веће грађевине. Био би то не редак пример подизања сакралног објекта на раније већ освећеном месту.

(700—1000 г.) скоро половина насеља је настала већ у претходној фази. Његови подаци се односе на Бугарску, а преузети су од J. Henning, *op. cit.*

⁴² И. Микулчић, 1982, 190.

⁴³ И. Микулчић, Н. Никуљска, 1978, 143, нап. 4.

I. Rauhutova, 1976, 251—264; Б. Бабић, 1978, 205—216; Б. Бабић, В. Хензел, Ј. Раухут, 1979, 141—149. Коришћени су и подаци из извештаја др Б. Бабића о трогодишњем раду на научно-истраживачком пројекту „Првите словенски населби на Балканот во светлината на археолошките истражувања на локалитетот Градиште кај село Дебреште за период од 1986. до 1988. година“.

⁴⁴ О истраживањима на овом локалитету: Б. Бабић, W. Hänsel,

⁴⁵ Не може се са сигурношћу говорити, о томе јер су до скоро сви подаци били добијени прикупљањем, углавном на основу рекогносцирања, cf. З. Беддедовски, Ц. Крстевски, 1978, 153—158; К. Балабанов, 1986, 153; Р. Петровић у својој још необјављеној дисертацији помишља на идентификацију Виноце са Хијерокловом Армонијом.

THE TRANSFORMATION OF THE TOWN IN THE
5TH AND 6TH CENTURIES

With a brief review of the territory of today's Republic of Macedonia

S u m m a r y

During the classical period, the town, being an economic, administrative and cultural center of smaller or larger dimensions, satisfied the needs of man. The 5th and 6th centuries saw certain changes in the town core, the roots of which went back a century or two earlier. This centuries-old process ended in the 7th century.

In the classical period, the town and its broader vicinity were economically very dependent upon each other. Important economic changes that took place in the 5—7th centuries, accompanied by the severing of out-dated socioeconomic relations, led to the disintegration of urban life and the turning of towns into villages. Many small towns were neglected and eventually ruined owing to economic reasons; though increasingly frequent, growingly permanent and more threatening barbaric incursions into the territory of the Empire must not be overlooked. They led to the turning of the small ancient town into a city-fort. Documents dating from the mid-6th century show a certain vagueness between the terms πόλις (city) and κάστρον (fort).

The city became the core of defense for its region and as such acquired its own fortification, a defense for the city and the surrounding population. This new role of the city set different topographic demands for its existence: cities moved to the hills, where the ability to defend was greater. »Raised« thus above its surroundings, closed in, shielded against enemy attack, the city paid for this safety with isolation. The needs of the population had to be satisfied within the city walls. The autarchy of these small early-Byzantine city-forts resembled the life of the future feudal landholders.

Another important change in the town core, which commenced with the reign of Constantine and reached its peak in the 6th century, was the incomprehensibly growing influence of the new religion. The church acquired wealth, penetrating thus into all domains of the economy, training and education. Archeological excavation testifies to the construction of many a splendid church in cities throughout the Eastern Empire, though this does not necessarily bespeak of the rise of the Eastern Roman city, as some researchers believe. It is certain that the affluent and imaginative church architecture, the magnificent interiors covered with mosaics, stuccowork and reliefs cannot evince the economic and social prosperity of a city. In addition to this, architecture is only one in a series of traits marking urban life, and therefore cannot offer evidence on the dying out or reviving of a city. Although specific samples bespeak of the dying out of many small cities, viewed in general, the city did not perish completely. It transformed into a city-fort and, thus modified, entered the epoch of early feudalism.

A new type of fortress was built in the 6th century. Its shape did not reflect the classical forms of the early Roman castles. The new fortresses fully abided by the demands of contemporary fortification: dominant places were selected, and then the entire process entered the phase of detailed planning. The basic elements of fortification were known, with broad possibilities for combination. Construction began according to an approved plan, from the foundations, and all carried out quickly. These forts were very important to Byzantine defense. Their size varied, with smaller forts prevailing, as their construction was faster and cheaper.

In the ravine of Skopje, three castles represent an evident example of the new defense conception of the age of Justinian: Markovi Kuli — Vodno, Gradište — Taor, Crkvište — Zelenikovo. Their foundations were not set by

life, but a previously set plan. However, already in the second half of the 6th century, the knowledge, experiences and artistic freedoms of those architects were part of the past. No one was that rich or powerful including the state, to finance the construction of such buildings.

ЛИТЕРАТУРА

- Бабић Б.,
1978 *Извештај за македонско-полските археолошки истражувања на локалитетот Градиште кај селото Дебреште* — 1976 година, МAA 4, Прилеп
- Бабић Б. — Hänsel W. — Rauhutowa J.,
1976 *Археолошки истражувања на локалитетот Градиште кај село Дебреште*, МAA 2, Прилеп
- 1979 *Југословенско-Полски археолошки ископувања на локалитетот Градиште кај с. Дебреште во 1977 г.*, МAA 5, Прилеп
- Balabanov K.,
1986 *Viničko kale*, Arheološki pregled 26, Ljubljana
- Beldedovski Z. — Krstevski С.,
1978 *Rekognosciranje na području opštine Makedonska Vinica*, Arheološki pregled 20, Beograd
- Велков В.,
1959 *Градът в Тракия и Дакия през късната античност*, IV—V в., София
- Vitruvije (превео М. Ларас)
1952 *Marcus Vitruvius Pollio, De architectura libri decem* (превео М. Ларас) Сарајево.
- Јанакиевски Т.,
1983 *Кале, с. Стрежево—Битолско*, МAA 6, Скопје
- Just. nov. XXVIII, Praef.,
1912 *Corpus iuris civilis*, vol. III, Novellae (rec. R. Schoell, G. Kroll) Berolini
- Кепески К.,
1977 *Рановизантиска остава на бронзани монети од местото Баба кај Прилеп*, МAA 3, Прилеп
- Керамитчиев А.,
1974 *Материјали за географијата и историјата на Злетовската област од праисториско време до населувањето на Словените*, Злетовска област, Скопје.
- Ковачевић Ј.,
1985 *Вáβας*, Зборник посветен на Бошко Бабић, Прилеп
- Курбатов Г. Л.,
1972 *Основные проблемы внутреннего развития византийского города в IV—VII вв.*, Ленинград.
- Микулчић И.,
1982 *Старо Скопје со околните тврдини*, Скопје
- 1977 *Две ранохришћанске цркве код Македонске Каменице*, Старинар Н.С. XXVII, Београд
- Микулчић И. — Никуљска Н.,
1978 *Рановизантиски град „Маркови кули“ на Водно*, МAA 4, Прилеп
- Овчаров Д.,
1982 *Византијски и български крепости V—XV в.*, София
- Папазоглу Ф.,
1957 *Македонски градови у римско доба*, Скопје
- Περὶ κτισμάτων, VI. 5, 15; VI. 6, 18
- 1964 *Procopii caesariensis opera omnia*, vol. IV (rec. J. Haury, G. Wirth), Lipsiae

- Popović V.,
1982 *Desintegration und Ruralisation des Stadt im Ost-Illyricum vom 5. bis 7. Jahrhundert n. Cbr.*, Palast und Hütte, Mainz am Rhein
- Randsborg K.,
1990 *Between Classical antiquity and the Middle Ages: new evidence of economic change*, *Antiquity*, Vol. 64, No. 242, Oxford
- Slabe M.,
1987—88 *Settlement Structure on the South-east Pre-Alpine Territory in the fifth and sixth Centuries A.D.*, *Balkanica XVIII—XIX*, Beograd
- Удаљцов А. Д. — Космински Ј. А. — Вајнштајн О. Л.,
1969 *Историја средњег века I*, Београд
- Henning J.,
1987 *Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter*, *Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausens u. Z.*, Schriften zur Ur- und Frühgeschichte 42, Berlin
- Claude D.,
1969 *Die byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert*, *Byzantinisches Archiv*, Heft 13, München
- Cod. Theod. XI 17, 4
1905 *Theodosiani Libri XVI*, vol. I pars posterior (ed. P. Krueger, Th. Mommsen), Berolini
- Cod. Jus. I, 55, 8,
1877 *Codex Justinianus* (rec. P. Krueger, Th. Mommsen), Berolini

